

«Тыва чогаал» эртемнге кичээлден дашкаар өөредилге ажыл-чорудулгазын эрттирериниң болгаш уjur-утказының онзагайы

*Лидия Ооржак, НШХИ-ниң тыва филология
лабораториязының улуг методизи*

Класстан дашкаар өөредилгениң ажыл-чорудулгазы уругларны ниитилелдиң хайым делегейинче киреринге белеткээр, оларның интеллектуалдыг, чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, хамааты, хөй-ниитижи туружун быжыглаар, бүгү талалыг кадык амыдырап чурттаарын суртаалдаар, кижизидер.

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге сүмелээн, немелде болгаш класстан дашкаар ажылдарга таарыштыр кылдынган «Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» аттыг чижек ажылчын Программа өөредилгениң федералдыг күрүне стандарттарының (дараазында – ӨФКС) кол ниити болгаш ортумак ниити өөредилгениң негелделеринге болгаш «Төрээн (тыва) чогаал» Программаның сорулгаларына даянып кылдынган. Программа өөреникчилерниң бот-тускайлаң сонuurгалдарын, профессионал шилилгелерин хандырап сорулгалыг, ол ышкаш Программаны шингээткен соонда, даап көрдүнген түңнелдерни боттандыраарынче угланган.

ӨФКС-те өөредилге-кижизидилге айтырыынга хамаарыштыр киирген чаартылгалар «Төрээн (тыва) литература» эртемин уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чергелештир, оларның аразында сырый харылзаалыын кичээлге холбаштырып шингээдиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулганы боттандыраарына база төрээн тыва дылын Программаның тематиктиг угланыышкыннары уругларның гуманитарлыг эртемнерге билиин делгемчидер база уругларның тыва чогаал, уран чурулга, музыка болгаш театр – уран чүүлдүң хевирлерин бүгү талалыг шингээдир сонuurгалдарын деткииринче угланган.

Чаңгыс аайлашкак өөредилге девискээрин кичээл үезинде, кичээлден дашкаар болгаш немелде өөредилгениң ажыл-чорудулгазының байдалдарында турарын авторлар кичээнгейге алган. ӨФКС-түң сүмелээни модельдерниң бирээзи – өөредилге-угаап-шиңгээдир ажыл-чорудулганы үндезин кылдыр алган, ажылдың кол угланыышкыны эртемнер аразының холбаазын уругларга таныштырар, номчукчунуң бижик-биликтиин (функциональная грамотность) хевирлээри.

«Чечен болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» деп ниити аттыг немелде өөредилгеге болгаш класстан дашкаар өөредилгеге таарыштыр тургустунган Программа 5-9 болгаш 10-11 класстарга тус-тус угланыышкыннарлыг темаларлыг, үстүндө демдеглээни-биле, кол ниити болгаш ортумак ниити өөредилге кылдынган «Төрээн (тыва) чогаал» Программаның ужур-утказынга дүүшкек бир адыры бооп турар.

5-ки класстан 9-ку класстарга чедир сүмелээн тус-тус темалар чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы болгаш уран чүүлдүң чурулга, театр, ыры-шоор, аялга хевирлери-биле сырый холбаалыын уругларга таныштырар, чогаалдың уран-чеченин төөгүлүг байдалдар болгаш уран чүүлдүң хевирлери-биле холбап, сайгарып өөредир сорулгаларже кичээнгейни углап турар.

10-гу класска «Уран сөстүң чажыды» деп темалыг кичээлден дашкаар ажыл-чорудулга, а 11-ги класска «Чогаал – амыдыралдың көрүнчүү» деп темалыг курс амгы тыва литератураны уругларга делгем шиңгээттирип өөредирин сүмелеп турар.

Келир үениң хамаатызын чараш мөзү-шынарлыг, Россияның биче буурай чоннарның ёзу-чаңчылдарын төрээн чоннуу-биле бир дөмей шиңгээдип, хүндүлөп, сагып чоруур, делгем билиглиг, бедик мөзү-бүдүштүг хамаатыны амыдыралга белеткээрин Программада чугулалап турар.

Программаны ажылдап кылганының чугулазы чүдел? «Төрээн (тыва) литература» эртемин школаларга өөредир шактарның кызырлыш турары-биле, тыва чоннуң культуразын, төөгүзүн делгем шиңгээдир база тыва

чугааны суртаалдаар байдалдар тургустунмайн турар. Чогаал кижини келир амыдыралче бодамчалыг көөр кылдыр хевирлээр, номчукчунуң угаан-билиин делгемчидер, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг. Амыдыралдың амгы сайзыраңгай хөгжүлдеси бичии кижилерни интернет четкилеринден, телефоннардан ажык чок хөй медээ номчуурунга өөредип турар, кижиниң шын угаап боданырынга, сайзыраарынга багай салдарлыг дыка хөй медээлер уругларның чараш мөзү-бүдүштүг хамааты бооп хевирлеттинеринге багай салдар чедирип турар. Ындыг байдалдар уругларны номчулгачан чардыктырып, угаан-медерелиниң ажылдаарын кошкадып турар. Угаан-медерелиниң ажылдаары кошкак болганындан кижини өске эртемнерни шингээди алырынга бергедежир: дүрген номчууру, сайгарып билири, ниити чүүлден кол бодалды илередир, кыска бижимелди кылып билири дээш оон-даа өске чаңчылдарны бодунга сиңирип шыдавас болу бээр. Чоннуң өөредиглиг, кижизидилгелиг, ханы уткалыг аас чогаалы, тыва чогаалдың сайзыраарынга үлүүн кириштирип чораан чогаалчыларның хөй номчукчуга четпейн турар чогаалдарын суртаалдаары чугула апарган.

Чүве сактып алырынга, сагыш-сеткили эки талаже байлак, хүндүлээчел, дузааргак аажы-чаңныг болурунга улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери, солун чогаалдар, а чергелештир деңнеп, сайгарып шинчилээринге уран чүүлдүң тус-тус хевирлерин ажыглаары уругларны делгем билиглиг кижини болурунга белеткээр.

5-6 класстарга класстан дашкаар ажыл-чорудулганың **сорулгазы**: аас чогаалының хевирлеринге база ханы уткалыг үлегер домактарга даянып, ол ышкаш тыва чогаал эртемин уран чүүлдүң чурулга, ыры-шоор, театр хевирлери-биле чергелештир өөредип, уругларның билиин делгемчидеринге, бот-тускайлаң ажылдап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Кол сорулга дараазында сорулгаларны боттанырынче угланган:

- чечен чогаал ниитилелден хоорук эвес, үениң болуушкуннары-биле, уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле холбаалыг, чогаалчының уран чуруп көргүскени делегей дээрзин уругларга таныштырып шингээттирер;

- уран чүүлдүң хевир бүрүзү кижиниң эстетиктиг культуразын бедидер, тус-тус хевирлерни кижиниң бүрүзү тускай шингээдип, хүлээп ап чоруур, ооң ужурундан кижилерниң делегей көрүжү аңгы-аңгы дээрзин таныштырар;

- кижини бүгү-талалыг салым-чаяанныг хевирлээринге уран чүүлдүң салдыры улут, чогаал болгаш уран чүүлдүң бүгү хевирлерин шын “номчуп” билир болза, кижиниң угааны улам хөйүнү шингээдир, делгем көрүштүг, бай-байлак, түрлүг сеткилдиг болур дээрзин чижектер-биле шынзыдып өөредир;

- чечен чогаалда чырыткан тема болгаш идея уран чүүлдүң бүгү хевирлеринде чуруттунганын бот-тускайлаң сайгарып, шинчилеп өөрениринге деткимчени көргүзөр;

- бот-тускайлаң номчуттунарын, номчулгага сундулуг болурунга кижизидер;

- тыва дылынга хүндүткелдиг, ынак, хумагалыг болурун кижизидер.

10-гу класска чечен сөстүң чажыт утказын “чазып” номчуп өөрениринче кол кичээнгей угланган. Сөстүң артында кандыг утка киргенин тодарадып ажылдаары уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр, чогаал эртеминге билиин делгемчидер, эртемни өске эртемнер-биле холбап өөрениринге идиг бээр. 10-гу класска «Уран сөстүң чажыттары» деп темалыг класстан дашкаар болгаш немелде өөредилгеге таарыштыр кылган чижек программа ажыл-чорудулга уругларның филология эртеминге сонуургалын деткиир, хамааты туружун хевирлээр, эстетиктиг негелделерин хандырап сорулгалыг кылдынган.

11-ги класска «Чогаал – амыдыралдың көрүнчүү» деп курс өөреникчилерге амгы тыва литература билдингир чогаалчыларның ажыл-чорудулгазы, оларның чогаал бижиириниң аян-хөөнү-биле уругларны

таныштырар. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, Тываның төөгүзү болгаш чогаал маадырларының чурттап чоруур, чурттап эрткен үелерниң онзагай байдалдары, чогаал маадырларының овор-хевирлери, бойдустуң болгаш кижиниң амыдыралының аразында адырылбас сырый холбааны уруглар чечен чогаалды ханы сайгарып тургаш угаап билип алыр. Чогаал – амыдыралдың көрүнчүү болганда, чечен чогаал өзүп оор салгалды амыдыралга белеткээр: өг-бүлезинге, ниитилелге, ажылчын коллективке шын алдынарынга, чурум-сагылгага өөредир. Ниитилелде хоойлу-дүрүмнерниң ужур-утказы чогаалда янзы-бүрү байдалдар, дылдың чурумалдыг аргаларының дузазы-биле чырыттынган болур.

«Амыдырал ному», «кижи дугайында эртем», «уран-чечен шинчилел» деп адап турарывыс чечен чогаал амыдыралчы арга-дуржулга, бодалдан ужуун алыр болганда, ында чоннуң амыдыралы янзы-бүрү талалыг чуруттунар. Үстүкү класстарга тыва чогаал эртемин долу, делгем өөредир арга тургустунмайн турар. Эрткен төөгүлүг, амгы үеде хөгжүлделиг, келир үеже мерген сорулгалыг тыва чогаалды өөредириниң айтырыглары кандыг сорулгаларлыг, кандыг арга-дуржулгага даянып ажылдаарын, уругларның аас, бижимел тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге шактары эвээш.

Үстүкү класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредир шактарның кызырлып, харын-даа ук эртемни өөрөтпейн баар таварылгалар бары-биле, тыва чоннуң культуразын, төөгүзүн делгем шиңгээдир байдал тургустунмайн турар. Тыва чоннуң төөгүзү, амыдыралы-биле чогаалдарны үстүкү класстарга долу өөредир арга чок. Ынчангаш класстан дашкаар, немелде өөредилгеге уругларның төрээн дылын, чогаалдарын болгаш бичии чуртунуң төөгүзүн, культуразын өөренир аргалыг бооп турарлар.

11-ги класска тыва чогаалды өөредириниң кол сорулгазы: филологтуг угланыышкынныг эртемнерге сонургалдыг уругларга тыва чогаалды делгем шиңгээдип өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузары; ортумак ниити болгаш профессионал өөредилгениң аразында билигниң дараалашкак сырый харылзаалыын боттандырар ажылдарны чорудары,

уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадырынга шылгараңгай тыва чогаалдарны шилип өөредери.

Программаның кол кичээнгейи чогаалчының өскелерден ылгалы бээр аян-хөөнүн тып, бердинген шүлүк, проза чогаалының тургузуг, уран-чечен аргалар, дылының-даа онзагайын кичээнгейге ап сайгарарынче угланган. Чогаалга хамаарыштыр хөй талалыг угланыышкынныг сайгарылга ооң утказын ханы, билдилиг билип алырынга дузалаар, номчулгага сонуургалды улам калбартыр.

Программаны ажылдап кылганының онзагай талазы. Программаны ажылдап тура, авторлар ӨФКС-те айыттырган бир чугула негелдени: номчукчунуң бижик-биликтиин (функциональная грамотность) хевирлээриниң айтырыгларын кичээнгейге алган. Номчукчунуң бижик-биликтиин хевирлээриниң чугулазы эге ниити, кол ниити, ортумак ниити болгаш оон-даа өрү чергелиг өөредилге черлеринге билигни бүгү талалыг шиңгээдиринге, уругларның бижик-биликтиг номчукчу болурунга таарымчалыг байдал тургузары болур. Номчукчунуң бижик-биликтии кижини алызында барып, ниитилел чергелиг, культурлуг, политиктиг, экономиктиг ажыл-чорудулгага идепкейлиг болурунга, билии делгем болурунга белеткээр.

Чаарттырган ӨФКС-түң негелдезинге база «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминиң Программанының сорулгаларынга дүүштүр ажылдап кылдынган кичээлден дашкаар өөредилге Программанының онзагайы чечен чогаалды уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле чергелештир өөренирин чедип алып сорулгалыг болгаш ажыл-чорудулгазын эрттирериниң болгаш уjur-утказының онзагайын кыска түңнээр болза мындыг: төрээн тыва чогаал эртемин улустуң аас чогаалы болгаш чурулга, музыка, театр – уран чүүлдүң хевирлери-биле холбаштырып өөредери уругларның төрээн чериниң төөгүзү, чогаадыкчы салым-чаяанныг кижилериниң ажыл-чорудулгазы-биле делгем таныштырар болгаш хамааты туружун быжыглаар, патриотчу хөөнүн көдүрер, чараш мөзү-бүдүшке хевирлеп кижизидер аргалыг. Тыва чогаалды

төөгү болгаш культура угланыышкынныг, чечен сөзүглелдин бүгү талалыг сайгарылгазын кылып өөренири уругларны бот-тускайлаң ажилдаарынга чаңчыктырар, угаап боданырынга, эртемнер харыылзаазын тодаргай илередип билиринге болгаш дыл-домаа сайзыраңгай болурунга кижизидер. Тыва улустуң аас чогаалын, үлегер домактарны өөренип тургаш, уруглар шын угаан-боданыышкынга, амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында мерген шиитпир үндүрүп билиринге чаңчыктырып, өөрөдир.